

СТИЛІСТИЧНО-СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ ТЕРМІНООДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

© Коцюба Н., 2003

Стаття присвячена стилістично-семантичним змінам у сучасній українській термінології державного управління. Автор аналізує процеси переорієнтації номінацій управлінської сфери, зміни соціальних конотацій терміноодиниць української термінології державного управління.

The article is devoted to the stylistic-semantic changes in the modern ukrainian terminology of state managing. The author analyses processes of managing sphere nominations reorientation, social conotation changes, reactivation and passivization of lexical-semantic instruments of Ukrainian state managing terminology.

Із середини 80-х років ХХ століття і до наших днів вирізняються своїм динамізмом різноманітні мовні процеси, що відбуваються в терміносистемах української мови, у тому числі і в українській термінології державного управління (надалі – УТДУ). Передусім вони детерміновані соціальними чинниками. У час кардинальних змін у політичному, економічному і духовному житті колишнього радянського суспільства, в умовах розбудови Української державності діапазон мовних змін дуже широкий. У цей період активно відбуваються процеси переорієнтації номінацій управлінської сфери, зміни соціальних конотацій терміноодиниць державного управління, реактивації і пасивізації лексико-семантичних засобів УТДУ.

Проаналізуємо ці процеси шляхом компаративного аналізу лексикографічних джерел ХХ століття.

1. Особливості переорієнтації номінацій управлінської сфери.

Суть процесу переорієнтації номінацій полягає в тому, що терміни, які позначали раніше реалії зарубіжної чи дорадянської дійсності, починають вживатися для номінації радянської чи сучасної (в умовах незалежної України) дійсності. В УТДУ ХХ століття процес переорієнтації номінацій відбувався двічі: на початку радянської доби та у 90-х роках, у період творення державності.

І. Упродовж першого періоду переорієнтації номінацій (пожовтнева епоха) у вживанні лексем, пов'язаних із управлінською сферою дорадянського періоду (а це – назви закладів, одиниць адміністративного поділу, назви осіб за посадою та ін.), характерні різні тенденції.

По-перше, частина термінів потрапила до розряду архаїзмів та історизмів: *помістя* “іст. 1. Земельне володіння поміщика... 2. У Росії і на Україні до початку ХVIII ст. – феодална земельна власність, яка надавалася за службу у війську чи при дворі і яку, на відміну від вотчини, не можна було заповідати, продавати тощо...” [СУМ VII, с.126]; *земство* “1. Дуже обмежений у правах орган місцевого самоврядування, створений в

дореволюційній Росії і на Україні відповідно до земської реформи 1864 р....2. *збірн., розм.* Люди, які працювали в цих органах місцевого самоврядування...” [СУМ III, с.559].

По-друге, окремі терміни, що вже функціонували в мові, у радянський період використовувано для позначення відповідних явищ закордонного життя. Пор.: *полиція* “*полиція*. А нарешті досталося, що в *полиції* сидів” [СГ, III, 283] – *полиція* “1. У дореволюційній Росії і в капіталістичних країнах – система особливих органів державного управління для охорони безпеки існуючого ладу і встановлення порядку...” [СУМ VII, с.85].

По-третє, відбулось переосмислення частини термінів стосовно нових явищ радянської дійсності. Наприклад, терміни *міщанин*, *міщанство*, пов’язані раніше із соціальним поділом суспільства, закріпились як морально-оцінні позначення: *міщанин* “*міщанин*. Не пішла б я за селянина, а пішла б я за міщанина...” [СГ II, с.435] – *міщанин* “1. У дореволюційній Росії – особа, що належала до міщанства... 2. *перен.* Людина з обмеженими дрібновласницькими інтересами і вузьким кругозором; обиватель” [СУМ IV, с.763], *міщанство* “*міщанство*, *міщане*” [СГ 11, с.435] – *міщанство* “1. У дореволюційній Росії – соціальна група людей, що складалась з дрібних торговців, ремісників, нижчих службовців і т.ін.... // *Збірн. до міщанин*... 2. *перен.* Погляди й поведінка *міщанина* (у 2 знач.)” [СУМ IV, с.763].

II. Другий період випадає на 90-ті роки.

Створення нової системи державного управління вимагало нових номінацій, які були взяті або із дореволюційної лексики, або із управлінської терміносистеми радянських часів, або із запозичень. Серед переорієнтованих у цей період терміноодиноць чимало термінів УТДУ. Зіставимо тлумачення термінів із цієї множини у словниках другої половини [СУМ] і кінця століття [СІС-2000-П]: *мер* “голова муніципалітету в ряді країн (США, Англії, Франції тощо) [СУМ IV, с.674] – *мер* “особа, що очолює місцеві органи самоврядування” [СІС-2000-П, с.631]; *департамент* “1. У царській Росії і в деяких сучасних буржуазних країнах – відділ у складі вищої державної установи або певний самостійний орган управління... 2. Назва міністерства закордонних справ у США і деяких інших країнах... 3. Адміністративно-територіальна одиниця у Франції...” [СУМ, II, с.244] – *департамент* “2) у деяких державах – назва відомства, міністерства...” [СІС-2000-П, с.340] (сучасне значення терміна стосується й адміністративного укладу в Україні, наприклад, *департамент житлово-комунального господарства Львівської обласної ради*); *імнічмент* “у ряді буржуазних країн (Великобританія, США, Японія тощо) особливий порядок (процедура) притягнення до відповідальності вищих службових осіб (президента, міністрів) у випадках порушення ними законів даної країни” [СІС-85, с.342] – *імнічмент* “за конституціями ряду країн спеціальні правила (процедура) щодо притягнення до відповідальності вищих службових осіб (президента, міністрів) у випадках порушення ними законів даної країни...” [СІС-2000-МШ, с.222].

Одна з причин семантичної трансформації термінологічних одиниць державного управління криється в офіційному визнанні багатьох явищ, що давно поширились у радянському суспільстві, але терміни на їх позначення раніше вживали суто для номінації явищ “капіталістичної” дійсності: *опозиція* “2. Загальна назва партій, груп, які виступають проти правлячої партії, групи або проти політики уряду, а також парламентські фракції цих партій у буржуазних державах...” [СУМ V, с.720] – *опозиція* “2) група осіб усередині якогось товариства, організації, партії, що провадять політику протидії, опору більшості, напр., парламентська *опозиція*” [СІС-2000-П, с.692].

Наприкінці 80-х і в 90-х років активізувався термін *бюрократ* і його похідні *бюрократка*, *бюрократія*, *бюрократичний*, *бюрократична*, *бюрократизм*, *бюрократизувати*, *бюрократизуватися*, *бюрократизація*. В умовах радянської дійсності наявність у суспільстві таких негативних явищ, звичайно, не афішували. Віднесеність поняття до капіталістичних реалій “підтверджують” лексикографічні матеріали. По-перше, спосіб тлумачення у словникових статтях, а саме: *бюрократизм* “2. У капіталістичних країнах – система управління, що характеризується відірваністю від народу і спирається на касту урядовців” [СУМ, I, 270]. По-друге, цитати-ілюстрації, зокрема такі, що супроводжують терміни *бюрократія*, *бюрократизація*: “Російська буржуазія тисячами економічних ниток зв’язана і зі старим помісним землеволодінням, і зі старою бюрократією”, “...поки не експропрійовані капіталісти, поки не повалена буржуазія, доти неминуча певна “бюрократизація” навіть пролетарських службових осіб” [СУМ I, с.269–270]. Загалом у сучасних умовах наведені терміни відображають не стільки процес переорієнтації номінацій, скільки переорієнтацію на об’єктивність тлумачення їх значень у лексикографічних працях. Для порівняння наведемо семантизацію терміна *бюрократизм* у СІСІ-2000-П: “1) система управління країною, що характеризується відірваністю від народу, здійснювана кастою урядовців (бюрократією), яка захищає інтереси пануючої верхівки; 2) зволікання, тяганина, зневажливе ставлення до суті справи під виглядом або заради дотримання формальностей; канцелярщина” [СІС-2000-П, с.196].

Більший відсоток переорієнтованих терміноодиниць становлять запозичені слова, оцінність яких змінилась. Терміни, що позначали нейтральні поняття державного управління на Заході, називають нейтральні поняття в незалежній Україні (*брифінг*, *мер*^{*}, *префект*, *спікер*^{**} та ін.), а терміни, що номінували негативні явища управлінської сфери на Заході, позначають такі ж негативні явища й у нас (*корупція*, *стагнація*, *сепаратизм* та ін.) [4, с.32].

Отже, упродовж ХХ століття деякі терміноодиниці УТДУ зазнали такого відчутного зрушення в семантиці, що його можна розглядати як переосмислення. У лексикологічних дослідженнях один із напрямів семантичних трансформацій дістав назву “переорієнтація номінацій” [4, с.268]. Поява модифікованих значень у термінах викликана не тільки потребою називати нові реалії суспільного життя, а й соціально вагомою переоцінкою вже відомих понять державного управління.

2. Зміни соціальних конотацій.

Одним із найбільш інтенсивних процесів, які характеризують розвиток УТДУ в ХХ столітті, є трансформація соціальних конотацій терміноодиниць державного управління.

У зв’язку з ідеологічною переорієнтацією, що відбулась наприкінці 80-х – на початку 90-х років, спостерігаємо перетворення змістового наповнення тих термінів УТДУ, які певним чином відображали державне життя радянських часів. Процес деідеологізації частини лексики виявляється у вивільненні значення слів від ідеологічних семантичних нарошень, у знятті пейоративного забарвлення, що було зумовлене комуністичною ідеологією.

Одні й ті ж зміни в суспільному житті нерідко спричиняють різнобіжні процеси у мові. Розглянемо типові моделі, за якими відбулась зміна соціальних конотацій терміноодиниць УТДУ.

* міський голова – ред.

** (про)мовець – ред.

Модель “+ → 0” відображає нейтралізацію позитивнооцінних елементів УТДУ. Такий напрям змін ілюструють терміни *перебудова*, *прискорення*. У другій половині 80-х років їх семантичні структури поповнились новими значеннями: *перебудова* “реформи і перетворення, що проводились в СРСР у 1985–1991 роках у сфері економіки, суспільного і державного життя, спрямовані на розвиток демократії, гласності, на вихід країни у світове товариство” [ТСРЯ-98, с.641]; *прискорення* “курс керівництва СРСР на інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу та соціально-економічної бази, що ознаменував початок перебудови” [ТСРЯ-98, с.644].

Модель “+ → -”. Терміни державного управління з позитивною конотацією дістають зневажливу, іронічну і навіть інвективну оцінку: *Комуністична партія СРСР*, *соціалізм* та ін. Наприкінці 80-х років терміни комуністичної ідеології використовують з новим пейоративним забарвленням насамперед у засобах масової інформації. Проте словники також відображають семантичну трансформацію певних термінів. Пор.: *більшовизм* [СУМ ІІІ, с.331; СІС-2000-ІІ, с.744]

Модель “- → 0” репрезентована термінами, що раніше мали виразно негативне забарвлення, а тепер перейшли до розряду нейтральних: *власність*, *власник*, *власницький*, *бюрократ* та ін. Наприклад, СУМ тлумачить термін *власник* таким чином: “2. Людина, яка прагне сама цілком володіти чим-небудь, не ділячись з іншим” [СУМ І, с.703]. Пейоративне забарвлення цього терміна виразно подано в цитаті-ілюстрації: “Під виглядом рівності людської особистості взагалі буржуазна демократія проголошує формальну або юридичну рівність власника і пролетарія (Ленін, 31, 1951, с.119)” [СУМ І, с.703].

Модель “- → +”. Терміни, які раніше супроводжувались негативною оцінкою, набувають певного позитивного конотативного відтінку. Такий напрям конотативних змін репрезентований порівняно меншою кількістю номінацій: *національний*, *багатопартійність*.

Зміна соціальних конотацій стосується не лише термінів, а й окремих їх значень. Пор.: *плюралізм* “2) Одна з головних ідей у буржуазних і реформістських теоріях суспільного устрою, згідно з якою суспільно-політичне життя являє собою конкуренцію багатьох політичних партій та організацій, що виражають інтереси певних соціальних груп. Плюралізм протиставляється марксистсько-ленінському вченню про класи і класову боротьбу” [СІС-85, с.659] – *плюралізм* “2) один з фундаментальних принципів устрою правового суспільства, який стверджує правомірність багатоманітності суб’єктів економічного, політичного та культурного життя суспільства” [СІС-2000-ІІ, с.744].

Модель “0 → -”. Для прикладу проаналізуємо конотативні зміни, які відбулись зі словом *застій*. Ця лексема кодифікована у СУМі з двома значеннями: “1. Відсутність руху, нерухомість... 2. *перен.* Відсутність розвитку, зупинка, затримка в чому-небудь” [СУМ ІІІ, с.331]. Перше значення нейтральне, а в переносному уже розвинулась мінусова оцінка. Лексема *застій* актуалізувалась у 80-х роках. Проте її семантичний обсяг розширився. Термін використовують для позначення часу пасивного, млявого стану суспільного життя, думки, а саме – для характеристики періоду керівництва Л.Брежнєва. Нове значення є носієм виразної негативної конотації.

Від’ємного конотативного заряду набув термін *колгосп*, про що свідчать тексти газет, у тому числі й регіональних. Наведемо приклад з одного регіонального періодичного видання: “*А.Шмигельський цілковито за приватну власність (“Чого ми маємо щось*

видумувати, весь світ на ній тримається”), вірить, що в сільському господарстві буде перемога – перемога над незібраністю, над “цією іронічною назвою – колгосп” [1, с.2].

Зауважимо, що зміни соціальних конотацій терміноодиниць відбувались у різні часи розвитку УТДУ ХХ століття. Але на початку радянського періоду вектор їх дії був діаметрально протилежним. Переважало ігучне прищеплення ідеологічних, як правило, яскраво зорієнтованих позитивних і негативних конотацій. У період державної незалежності ці процеси відбуваються природніше, без “зовнішнього” силового втручання.

Загалом сучасні суспільно-політичні події, впливаючи на функціонування УТДУ, визначають: 1) розширення семантичного обсягу термінів, утворення нових відтінків їх значень: а) у термінах, у яких основне значення нейтральне, а оцінний компонент пов’язаний з одним із значень (*перебудова*); б) у термінах, у яких оцінка виражена імпліцитно і міститься в конотації (*унітарний, суверенізація*); 2) поновлення термінів, які вийшли з ужитку, та зміну їх оцінного забарвлення (*віче, демократизація, фракція*); 3) появу новотворів з оцінним відтінком (*гуманізація*) [2, с.50–51].

Однозначно кваліфікувати конотативне забарвлення певних термінів УТДУ часто складно через суб’єктивний чинник: “оцінку” маркованості терміна люди різного віку, рівня культури, соціального статусу, політичних поглядів дають далеко не тотожну. Наприклад, по-різному оцінюють терміни *комунізм, соціалізм, націоналізм* сучасні представники різних політичних партій.

Отже, зміни соціальних конотацій термінологічних одиниць відображають один із напрямів розвитку терміносистеми УТДУ. У 90-х роках ХХ століття найактивніше відбувалася деідеологізація окремих терміноодиниць державного управління, що є результатом зміни ставлення соціуму до тих чи інших управлінських реалій.

Загалом стилістична транспозиція термінів – іманентна ознака УТДУ. “В українській мові 90-х років, як і в інших мовах посттоталітарних суспільств, активно виявили себе процеси демократизації та лібералізації. Насамперед це спостерігається на лексичному рівні, у руйнуванні перегородок між так званими стилістичними категоріями лексики” [4, с.109]. Вивчення тенденцій змін стилістичних параметрів одиниць терміносистем, у тому числі УТДУ, дасть змогу прогнозувати парадигму позначок для відображення стилістичного статусу термінологічних одиниць у наступних кодифікаційних працях.

1. *Вільне життя*. – № 14. – 8 лютого 2001 року. – С.2. 2. *Коць т. Мовні смаки і сучасні тенденції у загальнолітературній нормі (на матеріалі газет 90-х років)* // *Культура слова*. – Вип.51. – К.: Наук. думка, 1998. – С.44–52. 3. *Сербенська О.А., Волощак М.Й. Актуальне інтерв’ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей*. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2001. – 204с. 4. *Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття*. – Тернопіль: Астон, 2002. – 351с. 5. *Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет)*. – Uppsala, 1994. – 236 с.

СГ – Грінченко Б. *Словарь української мови*. – К., 1907-1909. – Т.1–4. СІС-85 – *Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука*. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966с. СІС-2000-П – *Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М.Пустовіт та ін.* – К.: Довіра, 2000. – 1018с. СУМ – *Словник української мови /: І.К.Білодід (голова ред.) та ін.* – Т.1–11. – Київ: Наук. думка, 1970–1980). ТСРЯ – *Толковый словарь русского языка конца ХХ века. Языковые изменения / Под. ред. Г.Н. Складерской*. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 700с.